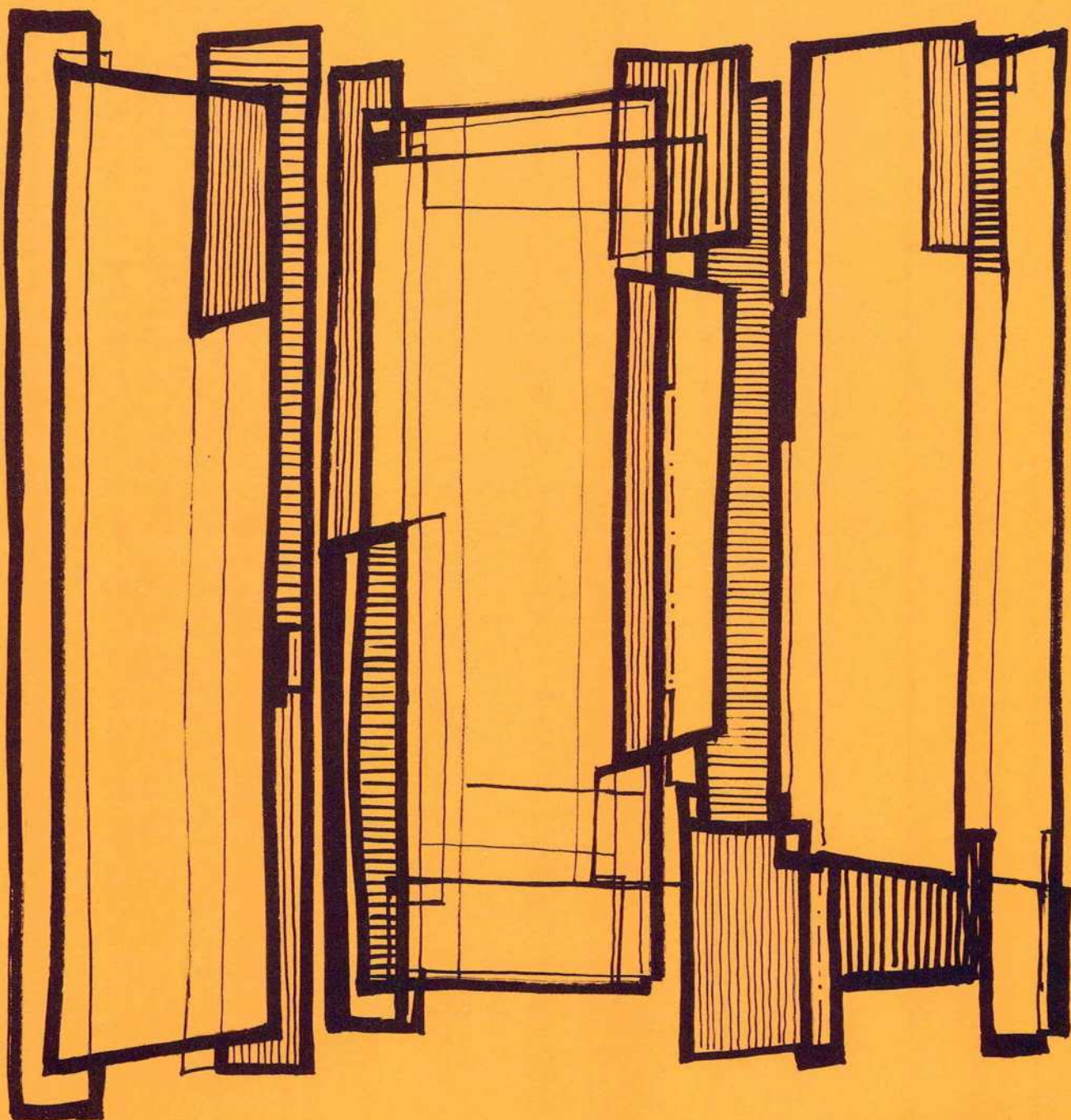

radio scola

- Cuntegn**
- 311 Retscherchas sur dals perdavants in Engiadina bassa
da Nicolin Bischoff, Ramosch
 - 312 Giatgen Uffer, da Mario Jegher, Tinizong
 - 313 Il survetsch da lavinas, da Maurus Venzin e Richard Cavigelli

1-84

radio scola

Organ uffizial da la Cumissiun da Radioscola CRR
(Cuminanza Rumantscha da Radio a Televisiun)

Annada 31, 1984, nr. 1

Ediziun dal Radio Rumantsch Cuira

Abunament frs. 12. — / 6 carnets ad onn

pustaziuns d'abunament e da carnets singuls èn da drizzar al post
da programs, via dal teater 1, 7000 Cuira, tel. 081/22 95 66

Cuverta da Jacques Guidon

Temp d'emissiun mintgamai la gievgia (il glindesdi sequent la repetiziun) sin il 2. program e sin la lingua 1 dal radiotelefon a las 9.30–10.00.

Cumissiun da Radioscola

Richard Cavigelli, president e represchentant dal radio,
7000 Cuira, tel. 081/22 95 66
Bistgaun Cathomen, scolast, 7131 Schluein, tel. 086/2 44 35
Claudio Gustin, inspector, 7531 Sta. Maria, tel. 082/8 53 05
Mario Jegher, scol. sec., 7451 Tinizong, tel. 081/74 17 24
Augustin Manetsch, scol. sec., 7180 Mustér, tel. 086/7 53 32
Romedi Reinalter, magister, Chesa Cristolais, 7503 Samedan,
tel. 082/6 44 85
Georgina Schaller-Gabriel, surmestra, 7431 Donat,
tel. 081/61 18 08

Cumissiun redacziunala

Richard Cavigelli, coordinatur e responsabel per l'ediziun
Rico Falett, 7551 Sent, tel. 084/9 10 32
Mario Jegher, 7451 Tinizong, tel. 081/74 17 24
Cristian Joos, post da programs, 7000 Cuira, tel. 081/22 95 66

Nus antschavagn puspe egna nova anada

Par l'egna e quella nova anada marcada cun egn'otra calur da la cuverta a par l'otra e ella cumbinada cun egn peer midadas. Ancunaschaintameing e igl program digl Radio rumantsch vagnieu schlargieu pigl antsches digl Grischùn da l'antscheata dad uon davent. Sen taritori regiunal da DRS vainsa stuieu schar plemas partge las emissiuns da Radioscola od'ign me ple agl Grischùn, giou la bassa betga ple. Igl sbagl digl on passo puspe e curagieu an que sen ca l'amprema emessa croda adigna sen egna gievgia a la repetiziun sen igl gliendesgis sesur (sco igl eara avànt igls 1983). An cumbinaziun cun igl program acumpagnatoric «Allegra» (da las 10.00–12.00 DRS 2) vean l'emissiun da Radioscola tatgeada davantier ad antscheva peia mintgame a las 9.30 (antsagl a las 9.05 sco tocan daqua).

Da las midadas tecnicas tar egn peer midadas personalas:

Sco ign sa ver senzum la pagina sacumpona la Cumissiun da Radioscola oter c'igl on passo. Igl Gion Clopath à demissiuno. El ramplaza la Georgina Schaller-Gabriel, surmestra a Donat. An consequenza da la tschearna da Niculin Bezzola a Richard Cavigelli sco cunlurvaders da noss post da programs en els stos sfurzos da saratrer sco cumembers da la cumissiun. Par els en ligieus igl Romedi Reinalter, magister a Samedan, a Bistgaun Cathomen, scolast a Schluein. La midada digl presidi e vagnida fatga sen mieus giavisch. Antras la lavur pigl Radioscola ear'jou megna absorbo da la praschientscha pigl sutsilvan. C'igl Richard Cavigelli e sco fatg par star agl timùn digl Radioscola sto jou betga motivar. Jou angratzg ad el ad a tut igls oters cumembers da las nossas cumissiuns ad auturs dad emissiuns par la exzelainta cunlavor.

Cristian Joos

Cuntegn e datas d'emissiun

12-01-84
16-01-84

Retscherchas sur dals perdavants in Engiadina bassa da la 4.
da Nicolin Bischoff cun dumondas dad Armon Planta classa insü
Perche ir utrò a tscherchar fats our da l'istorgia preistorica scha nus vain chats adattats in nossas regions? Quist'emischium, emissa avant 25 ons, nun ha pers sia atracziun. L'autur s'ha occupà svesa intensivmaing cun s-chavs. L'interpretaziun da las dumondas fattas vala eir per oters lōs in Grischun.
Las ultimas 4 paginas, stampadas eir sün ün fögl dubel pels uffants, pon gnir retrattas gratuitamaing pro la Stampa Romontscha, 7180 Mustér (tel. 086-7 54 41).

26-01-84
30-01-84

Giatgen Uffer, sribent e poet scalem
da Mario Jegher superiour
Las ovras litteraras da chel promotour digl rumantsch èn pardetga da sies grond dung da rachintar. El è naschia avant 100 onns ed ò scretg rachints, novellas, poesias, teaters e gis radiofonics. Noss scolars dessan far cunaschientscha digl sies lungatg genuin.

09-02-84
13-02-84

Il survetsch da lavinas dalla 5.
da Maurus Venzin e Richard Cavigelli classa ensi
Las disgrazias caschunadas da lavinas han adina puspei purtau novs problems allas valladas periclitadas. Co eis ei pusseivel d'evitar talas disgrazias? Tgei mesiras eisi da prender per ch'ils avdents sappien viver senza temas dad esser en prighel da veta? En quella emissiun vegn ei raquintau dils sforzs ch'ein vegni fatgs en la val Medel sin quei camp.

Retscherchas sur dals perdavants in Engiadina bassa

da Nicolin Bischoff
cun dumondas dad Armon Planta

Survista

In üna prüma part quinta Nicolin Bischoff ün'istorgia chi muossa ün purtret our dal temp da ca. 700 av. Cristus. Vulu, an puobet vantüraivel, svaglia grond interess pel möd da viver da quella jada. I segua ün dialog. L'interpretaziun da las scopertas da Mottata es ün toc istorgia genuina chi güda a cumpletter quel mosaic universal our dal passà.

Cugnuschtschas novas

- Var 70% da la keramica es importada. Il rest es fat sül lö (keramica da chasa).
- Il proget da perscrutaziun – a man da tagls tras las terrasas ed analisas da pollen aint illas palüds – cumprovan l'existenza da chomps e da vignas.
- Il scienzià Linus Brunner ha tradüt texts (rests) da la lingua retica. El ha cumprovà in ün möd persvasiv cha quella lingua ha sias ragischs aint il accadic (lingua semitica chi discurrevan ils Babiloners).

Tschögns metodics

Avant l'emischiun

Alch sur da la perscrutaziun preistorica (cong. text da l'introducziun)

Survista: Cronologia da la preistorgia grischuna, interpretaziun da la tabella

Dürant l'emischiun

1. tadar l'istorgia
2. far notizchas be sur da la 2. part

Temas:

Noms, construcziun da chasas, keramica, mansters, chats, commerzi, möd da viver

Davo l'emischiun

Elavurar ün rapport sco introducziun pel fögl dubel chi po gnir retrat per mincha scolar (ultimas 4 paginas).

Introducziun

Alch sur da la perscrutaziun preistorica

La perscrutaziun dal temp preistoric ha il böt da sclerir las relaziuns da l'uman illa dependenza da seis

temp. Ils fats e sias relaziuns cha nus eschan in cas da sclerir ans servan a cugnuoscher adüna daplü l'uman i'l uman, ans güdan a til incleger, a til amar.

Mo tuot nos tscherchar e dumandar aint il veider archiv ha be ün sen scha nus eschan buns da metter tuot in *plaina relaziun cul di d'hoz*, cun nos temp, cun nos pensar, cun nus stess. Perche nus eschan uffants dal 20avel secul e nu das-chain schnejar la perspectiva chi'ns es datta da nos temp.

Ed amo üna: Tuot noss singuls chats e nossas cugnuschtschas han lur vaira valur be in plaina *sintesa*, scha nus eschan in cas d'integrar las singulas scopertas in ün purtret unifuorm.

La perscrutaziun preistorica nu po leger ils eveniments dal passà our da *documainta scritta*. Ella sto as cuntantar cun rests da la *cultura materiala* e cun rars chats da la cultura spiertala. A man da singuls «crappins» esa da provar da construir ün mosaic plü cumplet e vardaivel pussibel. Numerus conguals cun oters chats in ed our d'pajais laschan alura trar conclusiuns imepnativas.

Ün di a Patnal

Raquint da Nicolin Bischoff

I nun es vairamaing seis solit far, uschigliö va il pitschen Vulu plü gugent culs oters puobs a giovar a chatschaders, a tschüffer squilats o giuvens corvs. Mo hoz til plascha plü bain a chasa. Sia mamma fa coppas e checlas. Ed el das-cha eir güdar.

– «Ma co», dscharat uossa, «co po be la mamma far coppas? Quellas as cumpra in butial!»

Na, meis chars, dal temp cha'l pitschen Vulu vivaiva – ca. 700 ons avant la naschtscha da nos Salvader Gesu Christ – faivan las mammas svesch lur terraglia our d'ardschiglia. I tilla fuormaivan cun lur agens mans e d'eiran be fatschögn cun far guarniziuns davo l'ultima moda.

Vulu es il figl dal cheu d'cumün da Patnal, ün pitschen gnieuet süsom ün muot circundà intuorn ed intuorn da paraids e spelma. Seis perdavants avaivan fabrichà las chasettas da lain in temps burascus sün quist muot per esser plü sgürs invers l'inimi. Quel gniva suvent in rotschas lung l'En sü, arond e devastond las paschaivlas colonias dals prüms avdants da l'Engiadina. Davent dal muot da Patnal s'haja üna stupenda survista sur la val e buna colliaziun culs oters cumünets situats sün muots sumgliants: cun Tschern, Chaschlin e Sparsels. Ün grond fument basta per avertir cha l'inimi saja ardaint! Il bazegner da Vulu quinta minchatant da dūras battostas e da crudel sanguinöz.

Mo il pitschen pövelet da Patnal, insembel culs avdants dals oters cumüns, ha adüna savü as defender. Plü co üna jada hana fat gitas da vendetta fin suot Puntina, e plü d'üna jada hana manà a chasa rich butin: sgürs da bruonz, stilets da bruonz cun monchs gravats, aguagls cun cheuins da bellezza, puntapets ed oter clinöz pel las duonnas. Üna jada hana dafatta manà a chasa ün chavagl. Da quellas bes-chas ingün nu vaiva amo vis. Ed amo hoz quintan ils vegls da la gronda bravüra d'ün antenat da Vulu chi avaiva savü sdrappar il chavagl our dal man d'ün prinzi da l'oriaint.

Hoz esa dimena da güdar a far coppas. Il pitschen

Vulu as tschainta visavi sia mamma sül grand murter. Quai es üna platta cun üna foppa, illa quala il gran vain mollà cun ün bel boller raduond cha'l bap ha portà sù da l'En. Vulu as giovainta cun sias vachinas dad öss. Mo el nu lasch'our d'ögl a sia mamma chi'd es fatschendada cun masdar l'ardschiglia e sablun fin. Vulu sa bain avuonda: «Quai es per cha la pasta nu vegna massa grassa e per cha las coppas nu schloppan cun couscher.» Cur cha tuot es pardert survain eir Vulu ün toc ardschiglia. E la mamma til muossa cun paschiun a dar la dretta fuorma per cha la checla nu cupicha. L'ultim vain tachada sù la cornisch a fuorma da guirlanda e segnada exactamaing cun chavinas, sco chi'd es moda da vegl innan a Patnal ed eir in tuot las vals intuorn l'Engiadina. Vulu ha ün clap dalet da sia checlina. Per glivrar po'l tour amo la paluottina da vaschler, tagliada our d'üna costa d'bouv, per dar la glischada. Intant sa mamma fa las chavinas süllas cornischs da sias checlas e tacha sù ils monchs stortigliats a fuorma da tira-cucun.

Mo üna coppa po far be la mamma: l'urna pel funaral da puschman. La nona da Chita giosom cumün es morta her saira, e daman vain ella arsa sül s-chandler d'laina insembel cun tuot il damangiar e'l clinöz ch'ella survain per ir i'l reginom dals morts. La tschendra e tuottas restanzas vegnan lura missas ill'urna cha la mamma da Vulu parderscha.

Uossa as doda ün üerlöz dals chans e'l corn dal guardian.

Vulu cuorra be buonder vers l'entrada dal cumün: «Chi mâ sarà quai?»

Da l'otra vart via sül spi, forse 300 pass d'avent dal cumün, vezza Vulu subit trais chavagls chi mütschan e trais homens chi cuorran davo. «Oh, dolur, ün chavagl va als rabats via vers la paraid naira!» Vulu nu stübgia lönch. El fa ün sigl surour la saiv chi circundescha las chasas e cuorra tuot quai ch'el po via e sù vers la paraid naira. Sadiond riva'l sù, e be per cas til reuschischa da padimar il chavagl furius. Be planin planin Vulu va via vers il chavagl e til tschüffa pel frandaivel. «Lodada saja la deessa Upina!» vain bofond il patrùn dal chavagl. «Grazcha fich, meis matin, tū m'hast fat ün grond servezzan. Eu at savarà grà per teis curaschi.» El maina sia bes-cha darcheu inavo sül spi e spetta là fin cha seis duos servaints tuornan culs duos oters chavagls. Lura vana insembel giò da la senda vers l'entrada da Patnal.

Dadaint la genna sun gnüts insembel uffants e duonnas, be buonder a verer che chi'd es. «Mo bainvgnü Uaspa da Meran!» cloman las duonnas chi cugnuoschan subit l'ester culs chavagls, «hast fat bun viadi? Tū'ns savarast darcheu da quintar novitats. Mo i vess bod pudü ir mal cun teis chavagl sùlla paraid naira! Co cha'l temp passa! Fingià daplü co ün on daspö l'ultima visita! Mo gnit aint cha nus as dain da mangiar!» Ed uschè vain Uaspa, il viaggiatur da Meran, accumpagnà da tuots fin sù immez cumün davant la chasa da Vulu, ingio cha la mamma tils saduolla cun pan e charn fümantada.

«Che mâ vara'l quista jada in sias pels?» as dumondan ils puobs radunats be buonder intuorn ils trais chavagls, chargiats a somma cun greivas valischs da pel d'chavra.

«Uossa vain eir bap culs homens», cloma Vulu aint da porta, «i varan bain glivrà da füergiar il chomp grond da Chalat.»

Ils homens han schaschinà tuotta di chavond intuorn il chomp grond. Dudind il corn dal guardian suna gnüts in prescha a verer che chi'd es capità. Els s'allegran da revair a Uaspa da Meran e til turmaintan cun dumondas sainza fin. Il prüm da tuot vöglian els savair scha'l barun da Zenu saja amo adüna uschè arsantà da far gitas da rapina illas vals alpinas. Uaspa cumainza a s-chargiar seis chavagls e quinta da la süttina e misiergia da l'on passà, dal fö da Tartsch e da la guerra cunter il barun da Zenu. I l'es reuschi da suottametter tschinch cumüns aviond tuot ils sbirs munits cun armas novischmas, cun armas d'üna resistenza tremenda. «Vus pudais güsta verer cun che armas terriblas ch'el ha cumbattü cunter il Vnuost!» Ed el schlia üna da sias valischs. «Guardai qua, meis chars homens da Patnal, quist es per vus qualchosa tuot nouv, schi novischem – cha vus starat be stuts!» El splaja ün etui da pel leivra, e'ls homens da Patnal chi chatschan bod oura ils ögls dal buonder vezzan a cumparair il piz d'üna lantscha, mo d'ün metal tuot oter co quel üsità fin qua. Sù Patnal as cugnuoschaiva daspö tschientiners sco unic metal il bruonz. Tuot gniva culà in bruonz (9 parts arom ed üna part zin): üsaglias, armas e'l clinöz pellas duonnas.

«Quist es uossa la gronda surpraisa: üna lantscha da fier!» disch Uasta be baja. «Las armas fattas cun quist metal güdan a vendscher il plü ferm inimì; il bruonz es be rüzcha cunter il fier! Mo char è'l, il fier! Per quistas duos dunzainas da lantschas ch'eu n'ha qua pudescha tour tuot vos muvel in cambi.» «Mo», disch il bap da Vulu, chi nu po admirar avuonda il prezios s-cherp, «quant dumondast be per ün piz da lantscha?» «Duos bouvs!» respuonda Uaspa franca-maing. Ün lung trattar segua a quist discuors.

Uaspa dà ögl al pitschen Vulu chi guarda be tais sùlla preziosa lantscha cha seis bap volva in man cun superbgia: «Ah, a tai meis mattet, vessa bod invlidà. Tū hast salvà meis chavagl, tū vainst ün hom curaschus e meritast la paja, perche scha meis Brün füss i a cupichas vessa pers tuot meis guadogn da l'eivna pas-sada. Quel chavagl n'haja survgni in cambi cun duos puntapets da fier.» El splaja our d'ün'otra pel piz da frizza da fier e tendschond via ün a Vulu: «Qua hast la paja! Ma nun invlidar a Uaspa da Meran cur cha tū est grond!» Vulu nu chatta ils plets per dir grazcha, el be glüscha dal dalet, e tgnond ferm il man da seis bap as vezza'l fingià a chatscha aint ils s-chürs gods da l'otra vart da l'En. «Las frizzas cuostan ün char-besch l'üna», disch Uaspa as volvond vers ils homens chi fin uossa sun stats be cun bocc'averta. Hoz til reuschischa da vender ünqualüna, perche bescha tuot chi ha avuonda.

Intant as sbassa la not sur il prüvà löet da Patnal. Sas pitschnas chasettas fattas cun lain inchastrà e cuver-nadas cun plattas svaneschan plan a plan illa s-chür-düm. Be tras las sfessas dals fnestrigls as vezza las scleridas inquiettas dals furnels chi iglümieschan l'intern da las chasas. Ils homens stan intuorn il fö e taidlan cun atenziun las novitats cha Uaspa da Meran sa da quintar. La mamma fila culla rocca, e be minchatant crouda seis sguard sün Vulu chi dorma aint il strom s'insömgiond da sia frizza da fier, da la frizza ch'el dovrarà bainbod per ir cun seis bap a chatscha da capricorns.

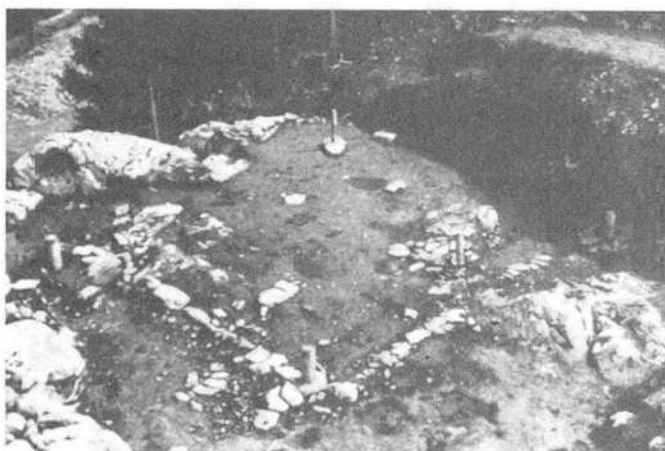
Retscherchas fattas sü Mottata a Ramosch (~ 1950–60)

A

La collina da Mottata as rechatta vers nord-vest da Ramosch sün 1520 m sur mar. Ella rapreschainta ün lö tipic pel möd da dmurar da nos perdavants avant Gesu Christ. Bod tuottas colonias preistoricas chattadas in nos chantun ed utrò han üna situaziun sumgliainta. Che saran ils motivs? Strategia, sgürezza, segn da pussanza? Probabelmaing saran quai ils listess motivs chi han servi per fabrichar baselgias, chastels e chasas signurilas in lës plü elevats.

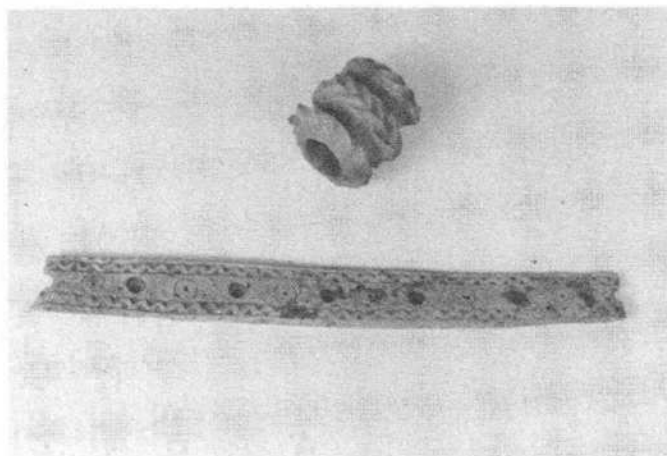

Il svilup da la construcziun da las chasas as muossa specialmaing bain illas vettas da la cultura da Melaun. Las fouras da las pütas amo bain mantgnüdas i'l terrain laschan conclüder cha las chasas dal temp prümari da Melaun vaivan üna construcziun verticala, cha las pütas d'eiran missas in pè (e na in crusch). A dretta as vezza ün rest d'ün fuond d'ardschiglia chi tradischa interessants detagls.

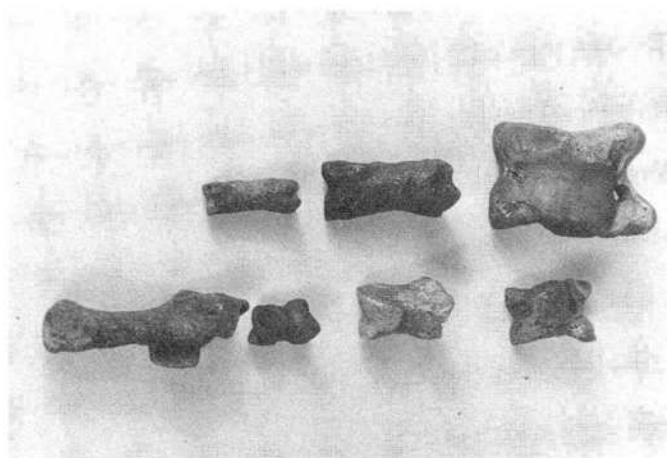
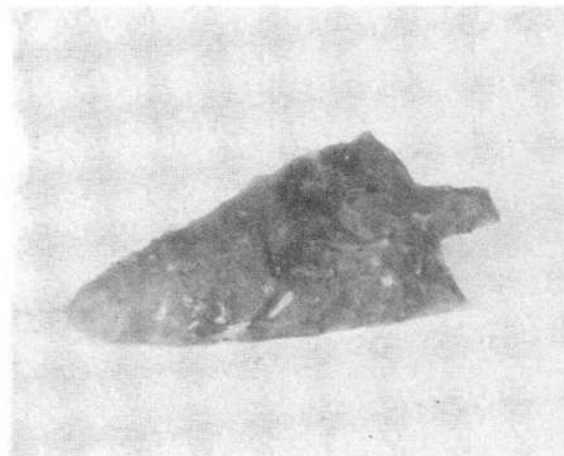

Giò'l fuond da las vettas culturalas, illa chafuolezza da ca. 3 m, s'haja chattà la fundamainta dals prüms abitants da Mottata. Quels han vivü dūrant il temp bruonzial d'immez, ca. 1600 ons av. Cr. – sco ils abitants da Crestaulta a Surin e da la Mutta da Falera.

Da tuot las üsaglias da metal o da corna dan in ögl quists duos össets intagliats tenor la tradiziun da Melaun. Quel lung es ün toc d'üna costa d'armaint gross e serviva cun sias fourinas probabelmaing a la tessonda. Quel össet a fuorma da spuol es intaglià in ün toc corna d'tschierv e serviva probabelmaing eir per tesser. La tessonda giovaiva fingià quella jada üna gronda rolla. Quai muossan ils chats illas palafittas e divers öss chattats sü Mottata chi han lur parallelas in Ingalterra.

Ün dals plü prezius chats da Mottata es üna frizza battüda our da crap da fö. I's tratta d'ün relasch neolitic, our da l'ultim temp da crap, chi tendscha amo aint il temp dal bruonz d'immez. El cumprouva cha'l bruonz chi cumpara in oters pajais fingià 200 ons plü bod ha plan a plan s-chatschà las üsaglias ed armas da crap ed öss in nossas regiuns. Probabelmaing d'eira'l il prüm fich custaivel e gniva introdüt be sün via da commerzi. Li-stess vala pel fier intuorn 800 ons av. Cr.

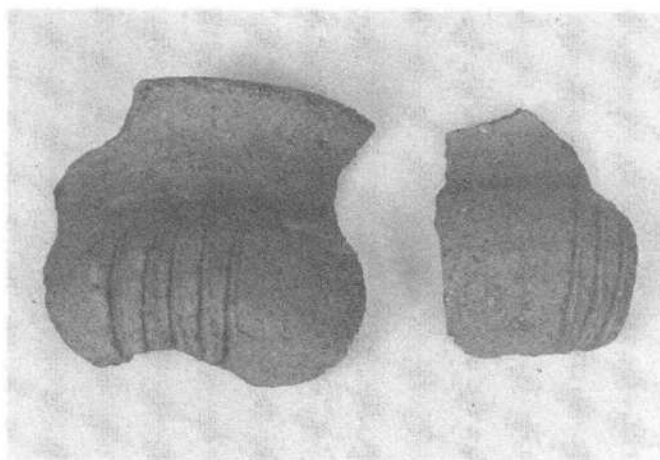
Tanter l'ossa as chatta minchatant, specialmaing illas vettas da Melaun, össets da la planta d'pè d'armaints gross. Quels han üna foura e da tuotta sorts segns. Conguals cul material dal museum etnologic da Basilea cumprouvan cha quai d'eiran giovarets pels uffants (vachinas, chavras, bocs e chans). La fantasia dals uffants para dad esser restada listessa tras 3000 ons.

L'ossa ans dà eir sclerimaint sur dal möd da viver da quella jada. Ca. 90% deriva da bes-chas chasanas e be var 10% da sulvaschina. Da quai pudaina conclüder cha'ls abitants da nossas vals nu d'eiran in prüma lingia chatschaders, mo paur. Ch'els nu d'eiran be elevatuors da muvel, dimpersai eir agricultuors, cumprouvan ün grond murter e blers craps üsats chi servivan a schmazüchar il gran.

Tanter las bes-chas chasanas resorta la gronda quantità da chavras e bescha. Il muvel bovin appartegna ad ün razza fich pitschna – sco hoz ün vadè. Il chavagl vain eir avant fingià dal temp da Melaun, ma be in pacs exemplars.

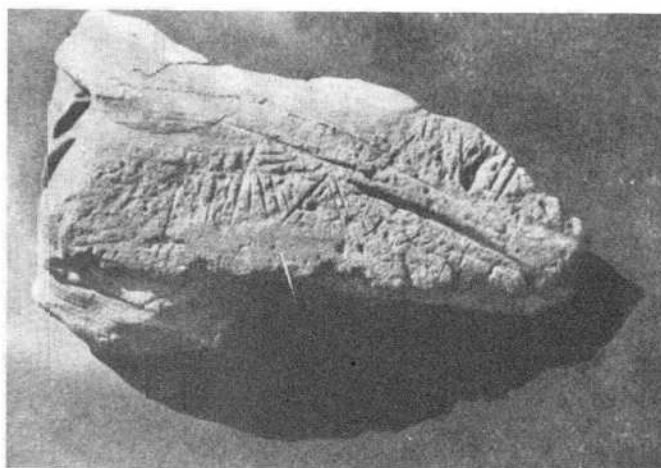

La checla da Melaun (intera) as distingua in sia fuorma dubel-conica e sia decoraziun a relief (cornischa a fuorma da guirlanda ed ur cun trais pizs). La coppina da Fritzens/Sanzeno es blerun plü fina ed eleganta, ha chavinas verticalas o buols da tuot gener. Sül toc a dretta as vezza dafatta la nouda dal possessur.

Ils plü nombrus chats da Mottata appartegnan a la keramica (terracotta). I's sta stut a verer cun che premura ed exactezza cha las duonnas savaivan fuormar lur terraglia as tgnond consequentamaing vi a la tradiziun dal temp. Güsta quai pussibiltescha hoz da sviluppar üna tipologia da la terracotta chi fa buns servs per congualar cun oters chats e per tils fixar cronologicamaing.

Ün chat fich interessant es ün crap segnà cun custabs retics. El d'eira aint il mür d'üna chasa da Melaun tardiv e cuntegna probabelmaing üna fuormla misteriusa per proteger la chasa cunter malspierts. I's tratta da la prüma scritüra retica chattada in Grischun.

Pitschna cronologia da la preistorgia grischuna

Ons avant Cristus	Epoca	S-chalin cultural	Ün pêr exaimpels da chats preistorics in Grischun	Congual cun datas cuntschaintas
2000	temp neolitic	Cultura da Horgen	«Petrushügel» da Cazis	Cultura «Creta»
1600	temp bruonzial prümari	tardiv	Cresta a Cazis Mutta da Falera Stilet a San Murezzan	Cultura «Grezia»
1500	temp bruonzial d'immez	Cultura da Crestaulta cun influenzas dal süd e dal nord	Crestaulta a Surin, Mutta de Falera Las Muottas a Lavin Mottata a Ramosch Funtanas a San Murezzan Boatta striera a S-chanf	Temp da Troja (Homer) ca. 1250 Mose
1200	temp bruonzial tardiv	Temp prümari da las uornas	Cresta a Cazis Mottata a Ramosch Chaschligns a Cunter	ca. 1000: rais Saul, David, Salomon
900		Temp tardiv da las uornas Cultura prümara da Melaun	Motta da Vallac a Salouf Cresta a Cazis Mottata a Ramosch Depot a Domat farcla da Bever lantscha dal Flüela	
700	Temp da fier prümari	Cultura da Hallstatt Cultura tardiva da Melaun	Mottata a Ramosch Patnal a Susch Cresta a Cazis sgür da Molinis	776 prüms gös olimpics 753 fundaziun da Roma 6avel tschientiner: Buddha, Confuzius
400	Temp da fier tardiv	Cultura keltica da Latène Culturas ost-alpinas sco Fritzens/Sanzeno	S-chazzi a Burvagn Fossas a Darvella Castaneda Mottata a Ramosch Patnal a Susch Muotta da Clüs a Zernez	386 Kelts desdrüan Roma 336–323 Alexander il Grond 58– 50 Cäsar suotta-metta la Gallia
15	Cuman-zamaint dal domini roman		fossas dal Bot Panadisch Chaplinas dad Igis e Sursaissa Chats romans a Mon	31 av.–14 davo Cr. imperatur Augustus

Igl sribent e poet

Giatgen Uffer

da Mario Jegher

Per igl 100avel anniversari

Giatgen Mitgel Uffer è naschia da Nadal 1883. La tgesa da sia famiglia stava dasper la baselgia da Son Mitgel a Savognin, uscheia tg'el ò survagnia Mitgel scu sagond nom. Giatgen Mitgel era igl gioven da 10 unfants (treis fardagliungs èn morts pitschens). La sia sora pi viglia, Baba, è stada model per differentes maletgs da Giovanni Segantini, tgi ò vivia e malagea da 1886–1894 a Savognin. Siva aveir frequento las scolast digl li aintra Giatgen ainten igl seminari da scolasts a Coira. Digl 1903 anfignen 1910 fol scola a Tinizong, noua el mareida Anna Sibila Spinaz. Digl 1910 el è scolast a Cunter e digl 1916 anfignen 1919 puspe a Tinizong. Tranteraint el ò er frequento semesters a l'universitad da Friburg. Igl onn 1919 vignel eligia scolast agl martgea da Son Giagl e resta l'ò anfignen tar la pensiung. Da 1949 ol sa ratratg cun sia donna e sia feglia Margarita ad Orselina-Locarno, noua el è mort igls 3 da fanadour 1965. El è suter agl santieri da Son Martegn a Savognin.

Sia ovra litterara

An sias ovras vot Giatgen Uffer an amprema lengia *rachintar* ed uscheia sarveir agls lectours edutgont ed infurmunt. Sies temas preferias èn – i pudess strousch esser oter – schabetgs da taimps passos. «Igl desertour» preschainta en episodas digl taimp da l'invasiung franzosa. Igl tema digl sarvetsch agl ester cattainsa ainten «Grev cumbat» e «Crettas blavas». Ainten «La mola-mulegn» vign tratto igl odi digls genitours e l'amour digls unfants tgi ston star separos. «Gion Martegn vo a fiera» e «La tgapela da Gion Martegn» èn dus rachints plagn umor. An tottas ovras cò numnadas ed er an otras è Giatgen Uffer en rachintader da vaglia.

Sias ovras èn compareidas ainten «Igl noss sulom» davent digl onn 1924 ed ainten l'ediziun «Valverda» edeida 1959 da sies fegl, igl ancunaschaint perscrutader e valent sribent prof. Leza Uffer, per igl 75avel anniversari digl bab.

La poesia da Giatgen Uffer è da taimpra lirica. Sias poesias tradeschan en bung dung musical e sies cuntign na trouscha betg gronds problems umans, ma preschainta pitost en mond alpin idillic e paschevel. Er las poesias èn compareidas ainten igls divers «Suloms» ed ainten las «Annadas».

Igl onn 1944 on sies unfants edia var 50 poesias ainten igl codeschet «Minicolas». Els screivan l'ò tgi chesta ediziun dess esser en angraztgamaint agls genitours per la conservaziun dalla verva rumantscha agl ester. E da veiras: La famiglia Uffer è rastada agl

ester tras e tras rumantscha suandond an stainta consequenza la deviza: An tgesa-nossa e tranter nous angal rumantsch!

La resumaziun da l'ovra da Giatgen Uffer na fiss betg fittada schi faschessan betg menziun da sies angaschamaint pigl *teater rumantsch*. Giatgen Uffer è igl sribent digl dialog e chegl sa fò er valeir surtot an sies teaters e gis, per gronda part umoristics. Uscheia: Igl om da l'ava; Per ena cravatta; Davantdavos; Igl viadi a Honolulu; Per s'ancleir vot buna viglia; Tumasch da l'America; Igl bov ò aint la stgella. – Differentes da chels tocs èn er nias dos cun grond success agl radio, noua igl sribent dominava la scena cun sia vouch e sies tampramaint.

Cuntign da l'emissiung

An occasiung digl 100avel anniversari da Giatgen Uffer lessans render attents noss scolars agl sribent e poet. Per tal scopo vainsa tscharnia sia novella u rachintaziun «Tscheba, tscheba bela». A fons da chella rachintaziun stat igl vigl usit da trer tschebas tgi viveva avant bung 100 onns an Surses, a Savognin. Oramai tgi chel usit n'è betg ple ancunaschaint laschainta suandar cò sia descripiun, fatga digl sribent. Ins viglia liger chella avant l'emissiung an scola. Nous nign a fundamaint d'ena part dalla rachintaziun a tratar aspects particulars digl lungatg digl sribent. La poesia «Ora d'mars» vala scu cumpletaziun e so esser tipica pigl poet Giatgen Uffer.

Tscheba, tscheba bela

Giatgen Uffer

En usit vigl

Igl treis son Rètgs eran passos tras la val. Navaglias imensas curvivan colms e vals, taravan drossa e zundregna sen las spondas alpinas, angulivavan fops e mots e faschevan sa storscher anfign giu mez la tschema digls saleschs e da l'ogna dasper la reiva digl rain tgi murmagneva e schameva sot la neiv e sot igl glatsch. Alva la valada, alvas las spondas e

pizzas, e da mez ve ena tschinta verd-stgeeia, igls gods da pign cun lour vistgia saimperverd.

E se sur quest belezza maletg rasplendeva igl suleil d'anviern, plain majestad an sia glieisch da parpetna giuvenezza. En aspetg admirabel, en aspetg da far palpar pi fitg igl cor digl avdond da las muntognas, ma anc da ple da quel da la bassa, diso ainten brainas e fimeras tgi paran da mai na tschassar.

Las vischnancas da Valverda eran burmaintg scumpareidas sot la gronda navada digls davos deis. Na fissan betg sa dulzos anturn igls clutgers da las pitschnas baselgettas, ins vess pudia creir d'esser an mez en desiart. Betg orma vivainta na sa fascheva veir sen las veias, partge ansemel a la navaglia era sa patada se ena fardaglia tgi penetrava anfign segl mavogl da l'ossa. Angal quel tgi stueva geva giu ed or. Igls ples stavan an steiva e laschevan dar l'ora pigls lareschs.

Vers seira ena midada. Igls pours stuevan dar guvern agls movels. Igls scalots da las malgias tgi gevan agl bavradoir starsunavan tras l'aria e ve l'ò sen la motta davos baselgia igls matatschs scumanzavan gio a sfurzar ena veia da scusalar tras la profonda navaglia. I sarava notg. Giu d'clutger da Grava i tutgiva d'Ave Mareia. Tranter igls matatschs tgi nivan giu digl mot-baselgia ins observava en grond cunfar e baterlar sot vusch. Tot an egna la raspada sa zevra an ples trops da dus ni treis d'els, e mintga trop s'absainta sen en'otra direcziun. Tge ò da muntar tot quegl?

En usit vigl e stravigl, forse schi vigl scu totta cultura digl paeis stava per sa splaer. An treis deis era la festa da son Bistian e quegl era da vigl an no igl de tg'igls matatschs da Grava e d'otras vischnancas digl cunturn sa divertivan cun trer tschebas.

Igl nom gio para da deir tgi sa tratava d'en usit da provenientscha nordica. Igls pievels antics digl nord vevan per usit da festivalar las quater staziuns principals digl suleil aint igl sies curs, quegl vot deir igl de igl pi lung, igl pi curt ed igl equinox d'aton e da pre-maveira. Sen mots bain vasibels gliunsch anturn nivan anvidos gronds fis ed anturn quests sa rimnava l'antiera populaziun tar unfrenda e past festiv. La pi gronda festa era matain bain quella digl pi curt de cura igl suleil sa vulvava puspe vers igl nord a purtar nova veta sieva da la lunga notg septentriunala.

Igl cristianissem, sieva lungs cumbats, ò mess fegn agl cult paian, ma tscherts usits e custems da lez taimp n'en mai svaniats digl tot. Els òn bain mido furma e per part er la muntada, ma lour urigin sa lascha distinguer anfign aint igl taimp antic tgi stgeir paganissem dominava l'antiera Europa.

Igl trer tschebas tgi avant 70 fign 80 ons era anc an moda ainten difarentas vischnancas da Valverda era damai pir prubabel ena rastanza d'en usit d'urigin german. Las tschebas eran pitschnas rudelas razgedas giu d'ena latta da 10 fign 15 cm, grossezza, cun ena rosna ainten mez. Questas rudelas nivan fitgidas sen en lung fist da coller. Anturn en grond caschner ardaint stavan igls matatschs e tignivan las tschebas aint igl fi anfign tg'ellas eran tot da barnia. Sieva mintgign sa pustava dasper en'essa pusada sen ena tagliola, smanava la tscheba ardainta tras l'aria e clamava cun totta vigour da sia vusch giuvenila igl vers:

«Tscheba, tscheba bela,
igl paintg a la padela,
igl gran agl von
sur tot igl on ...
questa teira per ...»

ed aschunscheva igls noms d'en giuven pêr, l'amizezta digl qual era ple u man cunaschainta a l'antiera vischnanca.

En colp sen l'essa, e la tscheba sgulava an grond bel artg da la sponda giu. Schi ella rastava antiera anfign tg'ella sa stidava ainten la neiv, schi l'amour digls dus numnos era vardevla e direvla. Gevla d'antant an scaias gio cun igl colp sen l'essa, adia aloura amour e sparanza. Purto a la fegn igl register da tala pêra, ins mateva ansemel oters, e la fantascheia digls matatschs na niva mai stancla da cumbinar novs candidats per la lêtg. Mintga matatsch era en dia Amor cun balester e frezza.

Pac'urela sieva tg'igls matatschs eran svaniats giu digl mot-baselgia, ins igls vaseva a rivar or d'mintga streglia, tgi cun en stadal, tgi cun en satg plain laina. La puraglia saveva bain tgi la seira avant son Bistian scumpariss blera fessla or d'curt, ma quegl era en vigl usit, e schi dei scu niva angulo angal galantamaintg, nign na fascheva stem londergiu. Angal encal ranverun carteva da stueir sarar bain la curt. Ma an ena maniera u an l'otra igls matatschs rivavan er l'ò suraint, e i s'anclei tgi aloura piglivigl da bun cor!

I capitava bain er tgi encal giuvna tgi scumanzava a neir en po segls ons, igls dava anc en bratsch laina suraint, cun la cundiztgion tgi tschels la cloman giu ella cun quest u cun tschel. Ed igls matatschs davaintavan ena sort oracal tgi fascheva atents igls cumpogns tgi las giuvnas vessan già gugent. – Tot la laina angulada u regalada niva deponeida an clegna da Not sot la punt, ena tarmenta ploma tgi vess stgiso sur tot on ad en grond tigneir-tga.

Ora d'mars

Meis da mars e meis d'avregl,
plov'e neiv'e dat sulegl.

Ora maltamprada!

Bain marvegl igl fons è verd,
da randia cun neiv cuvert;
svelta la midada.

Igl utschel cun leguer tun,
deditgescha la canzun
e la spusa amada.

Ma la beischa vign anetg,
ferma cant e tot daletg;
curt'è la cantada.

Pir tgi seia anc schi bod
stendan flours igl tge'ad ot,
lo sen verda prada.
La duman, ô, tge sgarschour,
tschuntgan pompa ed onour,
beischa e schalada.

Vot te led igl mond girar,
sia bellezza admirar,
sen obstaquels bada.
Porta betg mengia ot igl front,
agl sarain suonda pront
freida garnalada.

Giatgen Uffer

Il survetsch da lavinas

da Maurus Venzin e Richard Cavigelli

Uras d'anguscha

Dumengia alva ils 6 d'avrel 1975. Ei neiva senza carlar. Igl ei in di met e grev. Ina nebla spessa tochen plaun impedescha la vesta dil contuorn. Entginas lavinas ein gia vegnidas a val ed han caschunau donns vid uauls e baghetgs e bloccau vias da communicaziun. Ei neiva vinavon, il prighel en plirs loghens dalla Surselva crescha ad in crescer. Per part ei la communicaziun per telefon interrupta e fa la situaziun aunc pli pesonta.

La situaziun descretta vala era per la val Medel. Entuorn las diesch e mesa sederasa la nova ch'ina lavina hagi satrau il vitg dad Acla. Enzatgei pli exact ei buca d'intervegnir. Purtar agid als habitonts dad Acla ei pil mument buca pusseivel muort il prighel da lavinas che smanatscha vinavon. Il helicopter sa era buca vegnir en acziun muort la brentina. Per ils pertuccai eisi ina situaziun desperada.

Per il di suenter, pia il gliendisdis lubescha l'aura da sglar cul helicopter sil plaz da disgrazia. La situa-

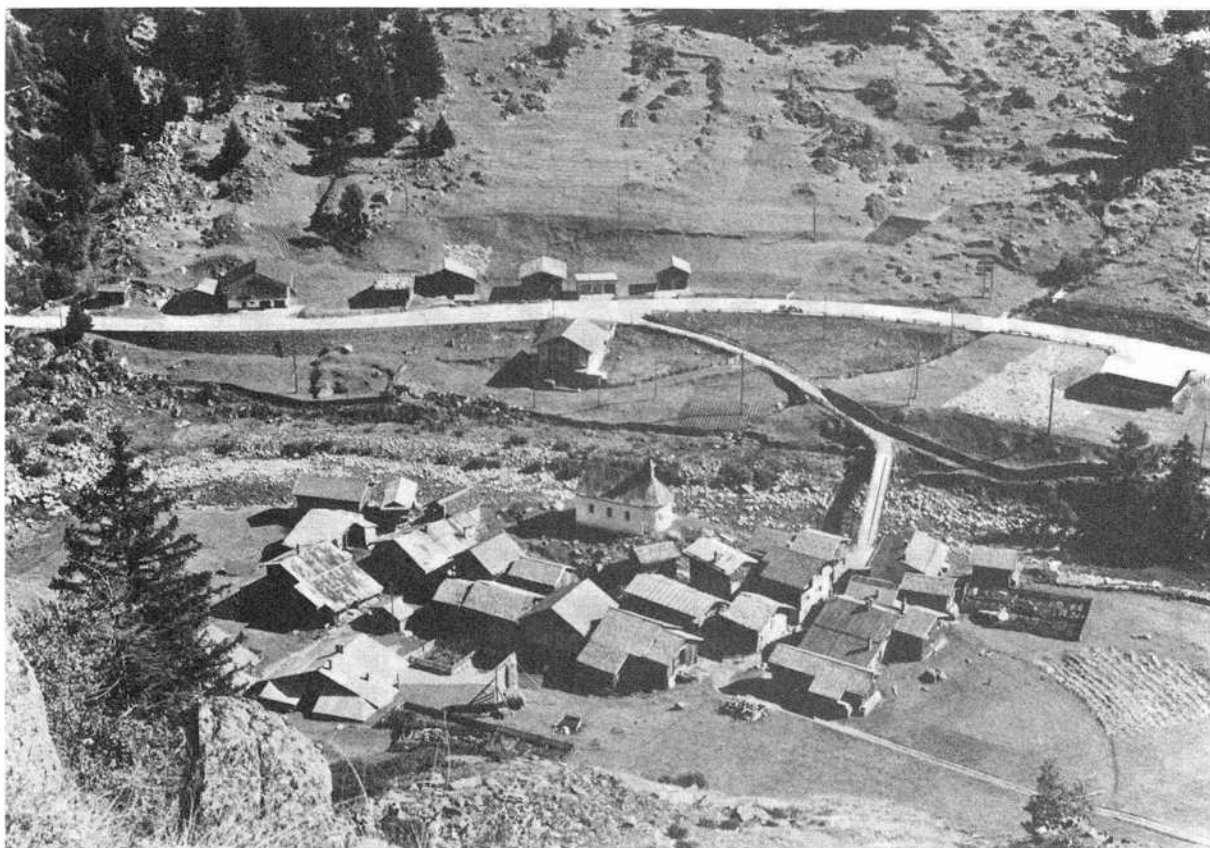
ziun ei sgarscheivla. Dils 27 avdonts digl uclaun han 17 pudiu mitschar dil prighel. Diesch persunas ein satradas ellas ruinas dil vitget devastau. Ils tgauns da lavinas dattan is, ed ils circa 60 umens fan lur pusseivel per liberar ils disgraziai da lur fossa terribla. Dils 7 affons satrai dalla lavina san 6 vegni liberai aunc en veta. La davosa persuna carschida aunc en veta vegn liberada suenter 27 uras dapi la disgrazia. Tard suenter miezdi anflan ins las baras da dus carschi ed in affon. Ils ulteriurs habitonts digl uclaun vegnan evacuai.

Ei regia gronda tristezia en la val Medel. Era ils donns vid animals, baghetgs ed uaul ein considerabels.

Mesiras da prevenziun

En talas situaziuns ves'ins per ch'igl ei indispensabel d'organisar il survetsch d'agid aschia che quellas san vegnir sminuidas sche buca evitadas. Ins sa se-capescha buca metter petgas sutta tschiel. Nies intent en quella emissiun ei gest era quel da presentar agl auditur l'organisaziun e la funcziun dil survetsch da lavinas, pia da quei survetsch che duei en emprema lingia evitar disgrazias, mo era porscher agid en cass che talas ein buca evitablas. Sin fundament dallas experientschas fatgas ei quella organisaziun adina puspei vegnida reorganizada.

Per esser el cass da prestar buna lavur cu ei sedamonda pretenda quei ch'il cass serius vegni exercitaus permanentamein. Cun agid digl organigram che suonda eisi pusseivel da survegnir ina survesta dallas differentas partiziuns. Quellas partiziuns vegnan presentadas cheu en in text che suonda.

Acla avon la destrucziun da 1975

Survetsch da lavinas e d'alarm Medel/Lucmagn 1984

Suprastonza communal

Comite e cumissiun da lavinas

Menader dil survetsch da lavinas

Administraziun e survetsch d'alarm

Survetsch da salvament

Survetsch d'observaziun

Survetsch da material

Survetsch da communicaziun e fermada

Survetsch sanitar

Survetschs technics

Survetsch d'evacuaziun

Survetsch da providiment

Survetsch d'informaziun

Il cass serius sto vegnir exercitau repetidamein

Ils pensums dil survetsch da lavinas

Suprastonza communal

Survigilonza e responsabladad
suprema

Comite e cumissiun da lavinas

president communal
menader dil survetsch da lavinas
cau dil survetsch d'observaziun
cau dil survetsch da salvament
cau dil survetsch samaritan
cau dil survetsch tecnic

Quel ha il pensum d'organisar e cussegljar. El fa bilanza dalla lavur fatga e secusseglja co proceder vinavon.

Menader dil survetsch da lavinas

El ei responsabels ch'il survetsch da lavinas vegni en acziun en cass da disgrazia. El diregia l'entira organisaziun dil survetsch da lavinas.

Administraziun e survetsch d'alarm

L'administraziun dil survetsch d'unviern vegn procurada dalla canzlia communal. La centrala da radio-telefonica (func) sesanfla en biro dalla canzlia com-

munal. En cass urgents vegn ei alarmau da cheu anora.

Survetsch da comunicaziun e fermada

Quel siara giu tut las vias da traffic e comunicaziun che ein periclitadas tras lavinas. El metta posts da guardia.

Survetsch tecnic

Quel cumpeglia ils implonts dil militar sil pass dil Lucmagn, igl Uffeci cantunal da construcziun bassa dil circuit VI e las Ovas electricas Reinanterior. Lur pensum ei da tener aviert ni dad arver las vias da comunicaziun.

Survetsch d'informaziun

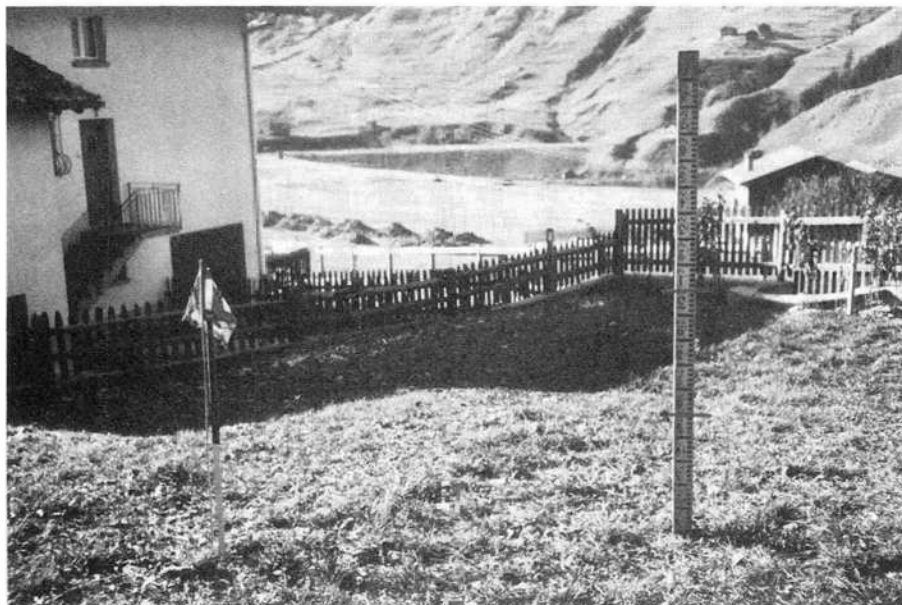
Il president communal ensemen cul canzlist (e culla pressa locala) ein responsabels per l'informaziun ella publicitad.

Survetsch d'evacuaziun

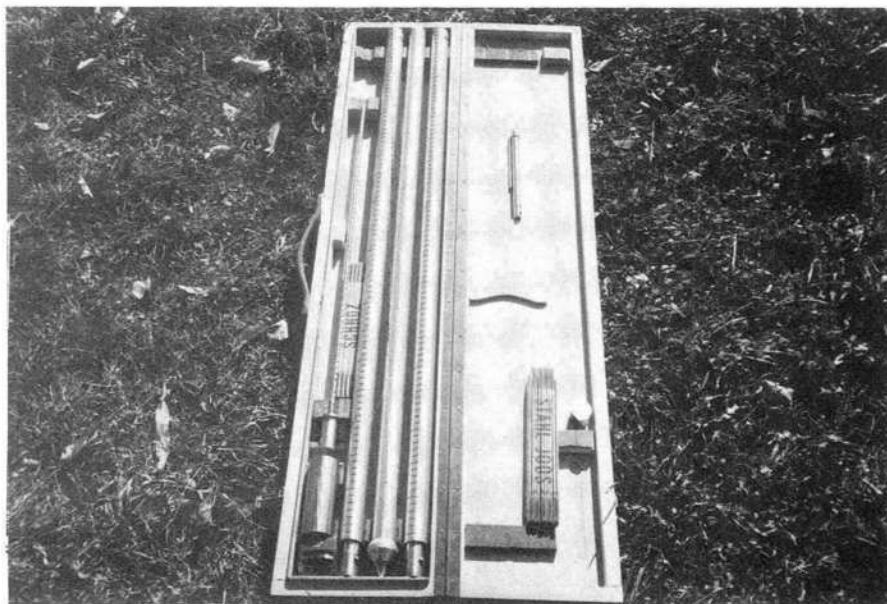
Quel ha la missiun d'evacuar la glied che sesanfla en prighel.

Survetsch d'observaziun

Il cau da quel mesira durant igl unviern cuntinuadamain la neiv. El controlla la temperatura, il vent e meina ina statistica dils resultats.

Latta da mesirar la cozza da neiv entira e la neiv nova

Sondas per prender emprovas da neiv e controllar la stabilitad dallas rasadas

Ch'eu ves'ins las differentas rasadas ina sur l'autra. Las numeras indicheschan las singulas rasadas

Survetsch da salvament

Quel ha la missiun da serender al plaz da disgrazia per segirar quel encunter ulteriurs prigherls; siu pensum ei era d'organisar e survigilar l'entira acziun da salvament.

La lavina vegn sondada

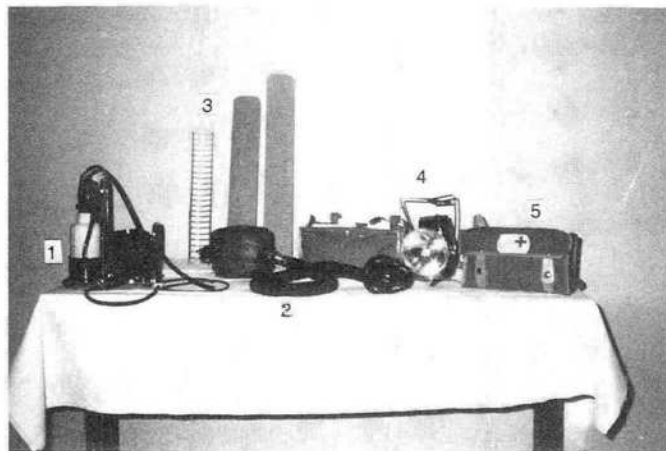
Il tgaun da lavinas ha anflau fastitgs ella lavina

In disgraziau vegn transportaus sil canadès

Survetsch sanitar

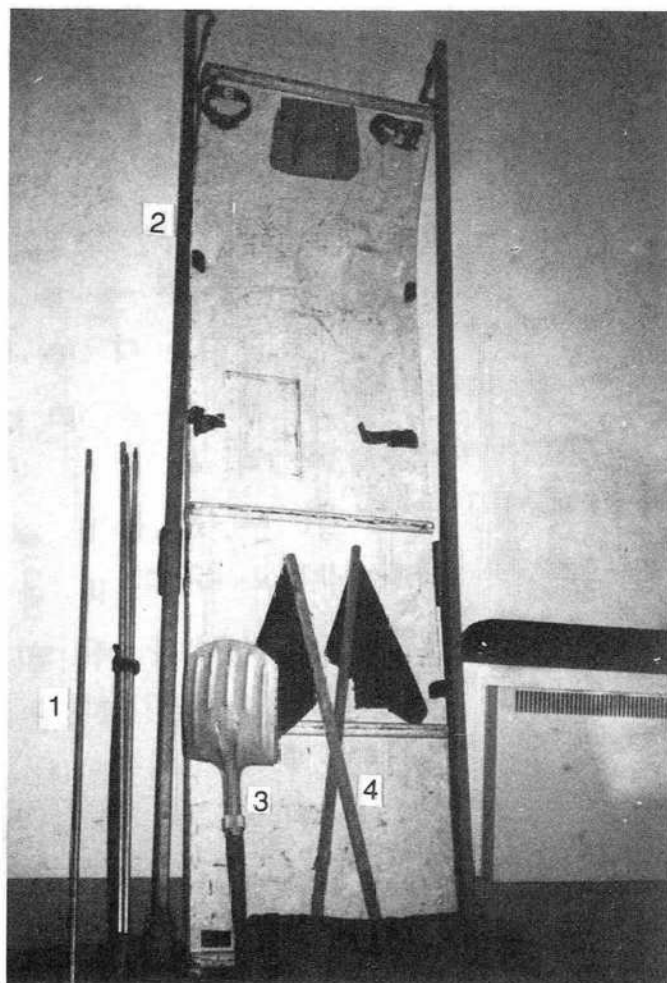
Quel procurescha il material da sanidad necessari e porta igl emprum agid als blessai.

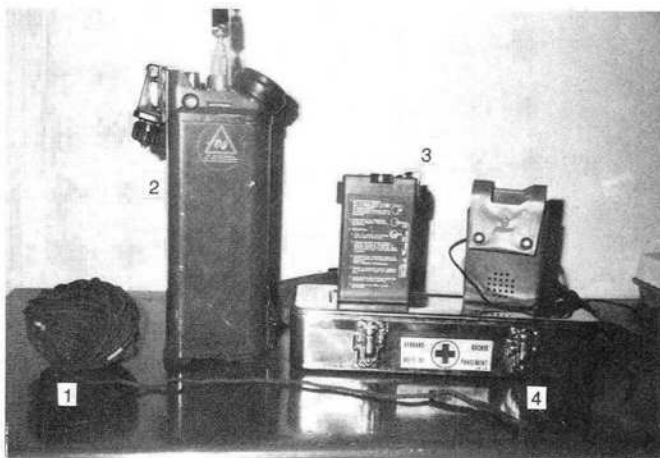
- 1 apparat per schubergiar ils vaus da respiraziun
- 2 apparat da respiraziun artificiala
- 3 stgeina da fixaziun
- 4 cazzoletta
- 5 aptoteca

Survetsch da material

Quel ha l'incumbensa da ver quitau pil material necessari ch'ei basegna per ina acziun d'agid. El survigilescha e porta la responsabladad pil material da salvament.

- 1 canadès
- 2 madrazza da vacuum
- 3 barra da pala
- 4 barra da transport

- 1 corda da lavinas
- 2 func
- 3 barrivox, apparat che dat signals
- 4 aptoteca

- 1 sondas dad 1 m per metter ensemen
- 2 canadès
- 3 pala da neiv
- 4 bandierettas

